

Małgorzata Manowska

Działania instrukcyjne sądu pierwszej instancji
w postępowaniu dowodowym w procesie
cywilnym po nowelizacji ustawą z 4.07.2019 r.
o zmianie ustawy – Kodeks postępowania
cywilnego oraz niektórych innych ustaw

*Instructions of the court of first instance
in the taking of evidence in a civil trial after the amendment
by the Act of 4 July 2019 amending the Act
– Code of Civil Procedure and some other acts*

Abstract

With the introduction of the Act of 4 July 2019 amending the Act – Code of Civil Procedure and certain other acts (Journal of Laws 2019.1469), the model of the civil proceedings in the area of proceedings to take evidence was changed once again. The amendments mainly pertain to the preparatory phase before the evidence collection stage and the rules of evidence collection in the context of implementation of the principle of evidence material concentration. As part of the amendment, the court's information requirement, laid down both in general and specific provisions, has been modified and extended. It includes instructions on the rights and procedural obligations of the parties, which is expected to streamline and accelerate the collection of evidence to be used in court. The principle of procedural loyalty, which should be applied by the court in relation to the parties, has also been enhanced. This is reflected in the new solutions introduced in Article 156¹ and Article 156². The first Article includes instructions to the parties on the likely outcome of the case in light of the arguments and evidence submitted to date. The second Article sets out the obligation on the part of the court to warn the parties of the possibility of ruling on the application or request on a legal basis other than the one indicated by the party. The paper analyses the provisions governing the court's information requirement, which may affect the course of proceedings.

Keywords: *procedural actions, information obligation of the court, instruction to the parties, model of the civil process, the principle of procedural loyalty*

Sędzia Sądu Najwyższego dr hab. Małgorzata Manowska, profesor Uczelni Łazarskiego w Warszawie, Polska, ORCID: 0000-0002-1516-5604.

Data zgłoszenia tekstu przez autora: 19.09.2022 r.; data zaakceptowania do publikacji: 7.10.2022 r.

Streszczenie

Ustawą z 4.07.2019 r. o zmianie ustawy – Kodeks postępowania cywilnego oraz niektórych innych ustaw (Dz.U. z 2019 r. poz. 1469 ze zm.) kolejny raz zmieniono model procesu cywilnego w obszarze postępowania dowodowego. Zmiany dotyczą przede wszystkim fazy przygotowawczej przed etapem gromadzenia materiału dowodowego oraz zasad jego gromadzenia w kontekście realizacji zasady koncentracji materiału dowodowego. W ramach tej nowelizacji zmodyfikowano i rozszerzono także obowiązek informacyjny sądu wynikający zarówno z przepisów ogólnych, jak i szczególnych. Obejmuje on pouczenia o prawach i obowiązkach procesowych stron, co ma usprawnić i przyspieszyć gromadzenie materiału procesowego. Wzmocnieniu uległa także zasada lojalności procesowej, która powinna być stosowana przez sąd wobec stron. Znalazło to wyraz w nowych rozwiązaniach wprowadzonych w art. 156¹ oraz art. 156² Kodeksu postępowania cywilnego. Pierwszy z nich obejmuje pouczenie stron o prawdopodobnym wyniku sprawy w świetle zgłoszonych do tej chwili twierdzeń i dowodów. Drugi z wymienionych przepisów wyraża to, że sąd ma obowiązek uprzedzenia stron o możliwości rozstrzygnięcia o żądaniu lub wniosku strony na innej podstawie prawnej niż wskazana przez stronę. W artykule przeprowadzono analizę tych przepisów regulujących obowiązek informacyjny sądu, które mogą mieć wpływ na przebieg postępowania dowodowego.

Słowa kluczowe: czynności procesowe, obowiązek informacyjny sądu, pouczenie stron, model procesu cywilnego, zasada lojalności procesowej

1. Uwagi ogólne

Ustawą z 4.07.2019 r. o zmianie ustawy – Kodeks postępowania cywilnego oraz niektórych innych ustaw¹ kolejny raz zmieniono model procesu cywilnego w obszarze postępowania dowodowego. Zmiany dotyczą przede wszystkim fazy przygotowawczej przed etapem gromadzenia materiału dowodowego oraz zasad jego gromadzenia w kontekście realizacji zasady koncentracji materiału dowodowego. Sprawne przeprowadzenie postępowania dowodowego i ustalenie prawdy wymaga współpracy stron z sądem. Na stronach spoczywa ciężar wspierania procesu wyrażający się w obowiązku dokonywania czynności procesowych zgodnie z dobrymi obyczajami, dawania wyjaśnień co do okoliczności sprawy zgodnie z prawdą i bez zatajania czegokolwiek oraz przedstawianiu dowodów (art. 3 Kodeksu postępowania cywilnego²). Strony mają również obowiązek przytaczania wszystkich faktów i dowodów bez zwłoki, aby postępowanie mogło być przeprowadzone sprawnie i szybko (art. 6 § 2, art. 232 zd. 1 k.p.c.). Stron dotyczy także, wyrażony w art. 4¹ k.p.c., zakaz czynienia użytku z uprawnienia przewidzianego w przepisach postępowania niezgodnego z celem, dla którego uprawnienie to ustanowiono (zakaz nadużycia prawa procesowego). Sąd z kolei ma obowiązek podejmować działania zapobiegające przewlekłości postępowania i dążyć do tego, aby rozstrzygnięcie nastąpiło na pierwszym posiedzeniu, jeżeli jest to możliwe bez szkody dla wyjaśnienia sprawy (art. 6 § 1 k.p.c.). Istotny element tych działań to obowiązek – sądu (przewodniczącego) – pouczenia i informowania stron w celu wzbudzenia ich aktywności procesowej ukierunkowanej na gromadzenie materiału procesowego.

Obowiązek informacyjny sądu wobec stron realizowany jest za pomocą przepisów ogólnych bądź szczególnych. Do procesowych norm ogólnych należą art. 5 oraz art. 212 § 2 k.p.c. Nie konkretyzują one sytuacji procesowych, w których mają zastosowanie. Dlatego pełnią one funkcję uzupełniającą i znajdują zastosowanie wówczas, gdy rozwiązanie określonej sytuacji procesowej nie może nastąpić przy użyciu norm szczególnych.

2. Obowiązek informacyjny sądu wynikający z przepisów ogólnych

Zgodnie z art. 5 k.p.c. w razie uzasadnionej potrzeby sąd może udzielić stronom i uczestnikom postępowania niezastępowanym przez adwokata, radcę prawnego, rzecznika patentowego lub Prokuratorię Generalną Rzeczypospolitej Polskiej niezbędnych pouczeń co do czynności procesowych. Powołany przepis wprowadza możliwość pouczeń stron. Nie znajduje on wobec tego zastosowania wówczas, gdy istnieje przepis szczególny nakładający na sąd (przewodniczącego) wprost obowiązek (przymus procesowy) dokonania pouczeń w określonej w tym przepisie sytuacji

¹ Dz.U. z 2019 r. poz. 1469 ze zm.

² Ustawa z 17.11.1964 r. – Kodeks postępowania cywilnego (tekst jedn.: Dz.U. z 2021 r. poz. 1805 ze zm.) – dalej k.p.c.

procesowej, np. art. 205², art. 458⁴ k.p.c. Podobna regulacja zawarta jest w art. 212 § 2 k.p.c., stosowanym na rozprawie prowadzonej bez planu rozprawy. Przepis ten różni się treściowo od art. 5 k.p.c. W art. 212 § 2 k.p.c. nie ma mowy o tym, że pouczenia mogą dotyczyć wyłącznie czynności procesowych, natomiast w art. 5 k.p.c. brak jest zapisu o możliwości pouczenia o celowości ustanowienia pełnomocnika procesowego. W związku z tym, jak wskazuje Piotr Rylski, problematyczny jest rzeczywisty zakres pouczeń dokonywanych na podstawie art. 212 § 2 k.p.c. Z brzmienia tego przepisu mogłoby wynikać, że pouczenia na podstawie art. 212 § 2 k.p.c. mają szerszy zasięg, gdyż nie ograniczają się do czynności procesowych. Autor dochodzi jednak do słusznego wniosku, że pouczenia, także na gruncie art. 212 § 2 k.p.c., nie mogą wykraczać poza czynności procesowe, postulując *de lege ferenda* ujednoczenie treści obu przepisów³. Stanowisko to jest słuszne. Powtórzenie zapisu dotyczącego pouczeń w art. 212 § 2 k.p.c. należy uznać za pewne *superfluum* ustawowe, gdyż przepis ten nie zawiera w istocie różnic w stosunku do regulacji art. 5 k.p.c. ani nie wyłącza stosowania art. 5 k.p.c. Jest oczywiste, że pouczenia co do czynności procesowych na podstawie art. 212 § 2 k.p.c. obejmują także ewentualne pouczenie o potrzebie ustanowienia pełnomocnika procesowego. Aczkolwiek sama czynność ustanowienia pełnomocnika nie jest *stricto* czynnością procesową, to czynności podejmowane przez pełnomocnika – już tak. Z kolei pominięcie w treści art. 212 § 2 k.p.c. zapisu ograniczającego pouczenia do czynności procesowych nie oznacza, że przewodniczący na rozprawie może pouczać stronę o przepisach prawa materialnego, wskazując na strategię umożliwiającą stronie wygranie procesu. Taka wykładnia byłaby nie do pogodzenia z naczelnymi zasadami procesu cywilnego, tj. zasadami równości, kontrydiktoryjności i dyspozycyjności. Byłaby również nielogiczna, gdyż wskazywałaby, że przed rozprawą dopuszczalne jest pouczenie strony wyłącznie o czynnościach procesowych, a podczas rozprawy ta sama strona może uzyskać pouczenia także co do kwestii merytorycznych lub takich, które mają cechę porady prawnej.

Pouczenia, o których mowa w art. 5 k.p.c., mogą dotyczyć wyłącznie czynności procesowych i muszą być niezbędne. Oznacza to, że pouczenia nie mogą odnosić się do kwestii merytorycznych ani takich czynności procesowych, które w istocie zawierają poradę prawną co do strategii prowadzenia postępowania czy też podstawy roszczenia, np. co do tego, że jeżeli stronie przysługuje roszczenie wzajemne wobec powoda, to powinna wnieść pozew wzajemny bądź podnieść zarzut potrącenia. W judykaturze wskazano m.in., że pouczenia nie mogą dotyczyć podstawy prawnej dochodzonego roszczenia⁴, wskazówek co do możliwości dochodzenia

³ P. Rylski, *Działanie sądu z urzędu a podstawa faktyczna wyroku cywilnego*, Warszawa 2009, s. 228; zob. także A. Jakubecki, *Naczelne zasady postępowania cywilnego w świetle nowelizacji kodeksu postępowania cywilnego*, [w:] *Czterdziestolecie kodeksu postępowania cywilnego. Zjazd katedr postępowania cywilnego w Zakopanem (7–9 października 2005 r.)*, Kraków 2006, s. 374; S. Dmowski, [w:] *Kodeks postępowania cywilnego. Komentarz do art. 1–505[14]*, red. K. Piasecki, Warszawa 2006, s. 970–971; W. Siedlecki, [w:] *Kodeks postępowania cywilnego. Komentarz*, t. I, red. W. Siedlecki, Z. Resich, Warszawa 1976, s. 970–971.

⁴ Wyrok Sądu Najwyższego (dalej SN) z 9.01.2009 r., I CSK 276/08, LEX nr 578031; postanowienie SN z 22.08.2000 r., III CKN 873/00, LEX nr 1165871; wyroki SN: z 8.06.2000 r., V CKN 60/00, OSNC 2000/12, poz. 229; z 9.04.1999 r., I CKN 917/97, LEX nr 1213504.

innych roszczeń niż zgłoszone przed sądem⁵, oceny legitymacji procesowej⁶, potrzeby podnoszenia zarzutów o charakterze materialnoprawnym⁷.

Pouczenia niezbędne muszą także uwzględniać sytuację procesową strony, tj. obejmować tę czynność procesową, która powinna być podjęta w danym momencie. Sąd nie jest bowiem zobowiązany do dokonania pouczeń, jeśli nie wymaga tego ochrona praw procesowych strony⁸. Pouczenia powinny ograniczać się do wskazania wymagań prawnych czynności procesowej, skutków jej podjęcia oraz konsekwencji zaniedbania dokonania czynności procesowej⁹.

Jeśli chodzi o pouczenia stron w zakresie postępowania dowodowego, to – jak słusznie wskazano w doktrynie i orzecznictwie – udzielanie przez sąd potrzebnych wskazówek co do czynności procesowych nie może być rozumiane jako obowiązek zastępowania inicjatywy dowodowej¹⁰. Nie mogą to być również wskazówki, w jaki

⁵ Wyroki SN: z 27.03.2007 r., II PK 235/06, OSNP 2008/11-12, poz. 161; z 26.09.2000 r., I PKN 48/00, OSNP 2002/8, poz. 189.

⁶ Wyrok SN z 4.02.1987 r., II CZ 5/87, LEX nr 8807.

⁷ Wyrok SN z 29.06.2005 r., V CK 827/04, LEX nr 1515403.

⁸ Zob. także wyrok SN z 9.02.2000 r., II CKN 590/98, LEX nr 1634920.

⁹ O.M. Piaskowska [red.], *Kodeks postępowania cywilnego. Postępowanie procesowe. Komentarz aktualizowany*, LEX/el. 2020, teza 7 do art. 5; A. Jakubecki [red.], *Kodeks postępowania cywilnego. Komentarz do wybranych przepisów nowelizacji 2019*, LEX/el. 2019, teza 4 do art. 5; J. Bodio, [w:] *Kodeks postępowania cywilnego. Koszty sądowe w sprawach cywilnych. Dochodzenie roszczeń w postępowaniu grupowym. Przepisy przejściowe. Komentarz do zmian, t. I i II*, red. T. Zembrzusi, Warszawa 2020, teza 9-11 do art. 5; P. Osowy, *Aktywność informacyjna sądu a ustawowe granice pomocy stronie – rozważania na tle art. 5 k.p.c.*, „Rejent” 2003/7-8, s. 118-122; P. Rylski, *Działanie...*, s. 228-232; T. Zembrzusi, *Pouczenie strony występującej w procesie cywilnym bez zawodowego pełnomocnika co do wnoszenia środków zaskarżenia*, [w:] *Ochrona strony słabszej stosunku prawnego. Księga jubileuszowa ofiarowana Profesorowi Adamowi Zielińskiemu*, red. M. Boratyńska, Warszawa 2016, s. 851 i n.; T. Ereciński, K. Weitz, *Prawda i równość stron w postępowaniu cywilnym a orzecznictwo Trybunału Konstytucyjnego*, [w:] *Orzecznictwo Trybunału Konstytucyjnego a Kodeks postępowania cywilnego*, red. T. Ereciński, K. Weitz, Warszawa 2010, s. 17 i n.; A. Góra-Błaszczkowska, *Zasada równości stron w aspekcie zmiany przepisów art. 5 i 212 k.p.c. i wynikających z nich obowiązków sądu w postępowaniu cywilnym (uwagi na tle orzecznictwa Sądu Najwyższego)*, „Przeгляд Sądowy” 2005/10, s. 90-91; A.G. Harla, *Udzielanie przez sąd stronom i uczestnikom postępowania cywilnego wskazówek w świetle art. 5 k.p.c. (uwagi de lege lata i de lege ferenda)*, „Przeгляд Sądowy” 2003/10, s. 98-99; M.M. Cieśliński, *W kwestii stosowania art. 5 k.p.c.*, „Przeгляд Sądowy” 1999/4, s. 101-103; M. Manowska, [w:] *Kodeks postępowania cywilnego. Komentarz, t. I*, red. M. Manowska, Warszawa 2021, s. 50; M. Manowska, *Zmiany w Kodeksie postępowania cywilnego wprowadzone w 2004 r.*, „Przeгляд Sądowy” 2005/5, s. 5 i n.; M. Jędrzejewska, K. Weitz, [w:] *Kodeks postępowania cywilnego. Komentarz, t. I, Postępowanie rozpoznawcze*, Warszawa 2016, red. T. Ereciński, LEX/el., teza 6-8 do art. 5; H. Dolecki, [w:] *Kodeks postępowania cywilnego*, red. H. Dolecki, T. Wiśniewski, Warszawa 2013, s. 71; J. Bodio, [w:] *Kodeks postępowania cywilnego. Komentarz do wybranych przepisów nowelizacji 2019*, red. A. Jakubecki, LEX/el. 2019, teza 6 do art. 5; H. Pietrzkowski, *Metodyka pracy sędziego w sprawach cywilnych*, Warszawa 2012, s. 54-55; zob. także H. Pietrzkowski, *Czynności procesowe zawodowego pełnomocnika w sprawach cywilnych*, Warszawa 2020, s. 136-137; J. Bodio, [w:] *Kodeks...*, teza 17-18 do art. 5. Zob. też wyrok SN 7 sędziów z 24.02.2011 r., III CSK 137/10, LEX nr 1084562; postanowienie SN z 18.10.1972 r., I CZ 124/72, LEX nr 7159; postanowienie SN z 21.12.1998 r., III CKN 985/98, OSNC 1999/5, poz. 104; wyrok SN z 31.03.1967 r., PRN 6/67, LEX nr 6133, w którym stwierdzono, że sąd nie powinien udzielać stronie wskazówek co do sposobu wypełnienia weksla. Por. również wyroki SN: z 11.10.2007 r., IV CSK 174/07, LEX nr 438145; z 27.03.2007 r., II PK 235/06, OSNP 2008/11-12, poz. 161, gdzie stwierdzono, że brak jest podstaw do instruowania powoda, gdy w sposób jednoznaczny sformułował on powództwo i wykazuje aktywność procesową.

¹⁰ Zob. np. M. Jędrzejewska, K. Weitz, [w:] *Kodeks...*, t. I, *Postępowanie...*, teza 6-8 do art. 4; oraz wyroki SN: z 4.04.2012 r., III UK 80/11, LEX nr 1227972; z 11.10.2000 r., II UKN 33/00, OSNP 2002/10, poz. 251; z 17.04.2000 r., V CKN 20/00, LEX nr 1218462.

sposób strona może podważyć przeprowadzone już dowody¹¹ albo że istnieje potrzeba zgłaszania kolejnych dowodów w celu obalenia ustaleń dokonanych wynikających z przeprowadzonych już dowodów¹². W ramach pouczeń z art. 5 k.p.c. strona nie może oczekiwać także, aby sąd uprzedził stronę co do swojego stanowiska nt. oceny mocy dowodowej przeprowadzonych dowodów¹³. Jeżeli sąd odpowiedziałby stronie, np. z jakiego konkretnego środka dowodowego powinna skorzystać, stanowiłoby to naruszenie zasady równości i bezstronności sądu¹⁴. Pouczenia bowiem, o których mowa w art. 5 i art. 212 § 2 k.p.c., służą wyrównaniu szans stron, a nie uzyskaniu przewagi przez jedną ze stron. Sąd mógłby natomiast pouczyć stronę, że środkiem dowodowym w procesie cywilnym są zeznania świadka, a nie pisemne oświadczenia osób trzecich, np. sąsiadów, albo że dana okoliczność wymaga wiadomości specjalnych, których sąd nie posiada. Za bezzasadne natomiast uznał Sąd Najwyższy żądanie pouczenia strony – kwestionującej dowód z opinii biegłego i zgłaszającej wniosek o przeprowadzenie dowodu z opinii innego biegłego – o tym, że powinna ona jednocześnie wskazać, na czym polega wadliwość pierwszej opinii¹⁵.

Kolejnym wymaganiem w celu realizacji dyspozycji norm art. 5 i art. 212 k.p.c. jest zaistnienie uzasadnionej potrzeby dokonania pouczeń. Ustawodawca nie wprowadził ustawowej definicji tego pojęcia. Nie byłoby to zresztą możliwe. Pojęcie to zostało przybliżone w orzecznictwie i literaturze. Przyjmuje się, że pouczenia są niezbędne, gdy ich brak pozbawia stronę rzeczywistego wpływu na toczący się proces i uniemożliwia realizację jej uprawnień procesowych¹⁶. Wskazuje się również, że pouczenia powinny zapewniać stronie wiedzę pozwalającą na podjęcie czynności procesowej w celu ochrony jej praw procesowych¹⁷. Obejmuje to np. sytuacje, gdy strona wykazuje szczególną bezradność, nieporadność w stopniu uniemożliwiającym wpływ strony na bieg postępowania albo bezczynność, grożącą negatywnymi skutkami procesowymi. W zakresie postępowania dowodowego pouczenie może dotyczyć wyjaśnienia ciężaru dowodu¹⁸. Wątpliwości budzi natomiast, czy sama

¹¹ Wyrok SN z 29.06.2005 r., V CK 827/04, LEX nr 1515403.

¹² Wyrok SN z 9.03.2001 r., II UKN 253/00, LEX nr 1168056.

¹³ Wyrok SN z 15.06.2000 r., II CKN 1007/98, LEX nr 533117.

¹⁴ Zob. także wyrok SN z 5.07.2000 r., I CKN 791/00, OSNC 2001/1, poz. 11.

¹⁵ Wyrok SN z 5.08.2005 r., II CK 18/05, LEX nr 1539964.

¹⁶ J. Studzińska, *Zakres pouczeń dla strony działającej bez profesjonalnego pełnomocnika*, [w:] *Ochrona strony słabszej stosunku prawnego*, red. M. Boratyńska, Warszawa 2016, s. 825.

¹⁷ H. Pietrkowski, *Metodyka...*, s. 54.

¹⁸ Por. na ten temat P. Rylski, *Działanie...*, s. 234–235 i przywołana tam literatura; M.M. Cieśliński, *W kwestii...*, s. 105; M. Sawczuk, *Niezawisłość sędziowska a granice pomocy stronie*, [w:] *Studia z procesu cywilnego*, red. K. Korzan, Katowice 1986, s. 42; S. Dalka, *Rola i zadania art. 5 k.p.c.*, „Przegląd Prawa Egzekucyjnego” 2005/7–9, s. 8; J. Mokry, *Aktywność informacyjna sądu a realizacja praw i obowiązków procesowych przez strony procesu cywilnego*, [w:] *Proces i prawo. Rozprawy prawnicze. Księga pamiątkowa ku czci Prof. J. Jodłowskiego*, Wrocław 1989, s. 429; H. Pietrkowski, *Metodyka...*, s. 54; H. Dolecki, [w:] *Kodeks...*, s. 70–71; O.M. Piaskowska [red.], *Kodeks...*, teza 7–8 do art. 5; J. Bodio, [w:] *Kodeks postępowania cywilnego. Komentarz aktualizowany*, t. I, *Art. 1–729*, red. A. Jakubecki, LEX/el., teza 4 do art. 5. Zob. także wyrok SN z 6.09.2017 r., I CSK 59/17, LEX nr 2389570; postanowienia SN: z 12.09.2014 r., I CZ 55/14, LEX nr 1521314; z 27.06.2013 r., III CZ 33/13, LEX nr 1360264; wyrok SN z 10.05.2013 r., I CSK 495/12, LEX nr 1365592; postanowienie SN z 9.01.2012 r., III UZ 30/11, LEX nr 1130397.

nieznajomość prawa uzasadnia udzielenie stronie pouczeń¹⁹. Przyjąć należy, że nieznajomość prawa jest warunkiem koniecznym do dokonania pouczeń na podstawie art. 5 bądź 212 § 2 k.p.c. Jeśli strona zna prawo, to nieskorzystanie z tej wiedzy na ogół nie wynika z nieporadności czy bezradności, ale z zaniechania. To zaś nie uzasadnia jej pouczenia²⁰. Natomiast sama nieznajomość prawa procesowego nie jest wystarczającym warunkiem uzyskania pouczeń procesowych na podstawie art. 5 bądź art. 212 k.p.c. Strona, która rozumie szczegółowe, obligatoryjne pouczenia udzielane przez sąd przy okazji doręczania pism procesowych bądź w trakcie posiedzenia przygotowawczego, rozumie swoją sytuację procesową na tyle, że może podejmować środki obronne przed twierdzeniami pozwu bądź zarzutami pozwanego.

Ocena, czy zachodzi potrzeba udzielenia stronie niezbędnych pouczeń, pozostawiona została do uznania sądu. Jak wskazał SN, z art. 5 k.p.c. i art. 212 § 2 k.p.c. nie wynika powinność sądu o charakterze ogólnego obowiązku udzielania w każdym wypadku pouczeń osobom stającym przed sądem, tylko dlatego, że występują bez profesjonalnego pełnomocnika. Udzielenie pouczenia zależy od oceny i uznania sądu uwiarygodnionej konkretną sytuacją procesową i staje się powinnością sądu tylko w sytuacjach zupełnie wyjątkowych, kiedy zachodzi potrzeba zapobieżenia nierówności podmiotów toczącego się postępowania, a więc wówczas, gdy strona z uwagi na swoją nieporadność i stopień skomplikowania sprawy nie jest w stanie zrozumieć istoty prowadzonego postępowania i podjąć w związku z tym stosownych czynności procesowych²¹. Ocena ta powinna być zindywidualizowana i odnoszona do cech i możliwości intelektualnych strony w kontekście stopnia skomplikowania procesu. Wynika to z tego, że pouczenia, o których mowa w art. 5 k.p.c., służą realizacji zasady równości stron²². Nie oznaczają to jednak dowolności w podejmowaniu decyzji przez sąd (przewodniczącego). Ilekroć sąd dojdzie do przekonania, że zachodzi uzasadniona potrzeba, powinien udzielić niezbędnych pouczeń. Decyzja sądu w tym zakresie podlega kontroli instancyjnej, gdyż intencją ustawodawcy nie było z pewnością wprowadzenie przepisu, który może być stosowany dowolnie²³.

Jeśli chodzi o podmiotowy zakres pouczeń dokonywanych na podstawie art. 5 i art. 212 § 2 k.p.c., to obejmuje on strony procesu, które nie są zastępowane przez profesjonalnego pełnomocnika. Dotyczy to zatem powoda, pozwanego, uczestnika postępowania nieprocesowego, a także podmiotów działających na prawach

¹⁹ P. Rylski, *Działanie...*, s. 234–235 i przywołana tam literatura; Z. Knypl, *Prawo do sądu w świetle prawa międzynarodowego i prawa polskiego*, „Problemy Egzekucji Sądowej” 1996/17, s. 18; J. Mokry, *Aktywność...*, [w:] *Proces...*, s. 427; oraz postanowienie SN z dnia 1.02.1978 r., II CZ 6/78, OSP 1979/2, poz. 28.

²⁰ W wyroku z 11.10.2007 r. (IV CSK 174/07, LEX nr 438145) Sąd Najwyższy wskazał, że jeżeli powód, pomimo swojej niepełnosprawności, wykazał w dotychczasowym postępowaniu aktywność, a także znajomość prawa w stopniu wskazującym na umiejętne popieranie powództwa, to zarzut uchybienia przepisom art. 5 i 212 k.p.c. zawarty w skardze kasacyjnej należy uznać za niezasadny.

²¹ Tak np. SN w wyroku z 17.04.2018 r., I PK 30/17, LEX nr 2558421.

²² J. Derlatka, *Wyłączenie sędziego w postępowaniu cywilnym*, Warszawa 2016, s. 305–306.

²³ M. Manowska, [w:] *Kodeks...*, t. I, s. 50; J. Bodio, [w:] *Kodeks postępowania cywilnego. Komentarz aktualizowany*, t. I, Art. 1–729, red. A. Jakubecki, teza 4 do art. 5; zob. także postanowienie SN z 27.09.2012 r., III CSK 13/12, LEX nr 1224681; wyroki SN: z 4.09.2013 r., II PK 366/12, OSNP 2014/12, poz. 165; z 11.06.2013 r., II UK 389/12, OSNP 2014/3, poz. 48.

strony (np. interwenienta ubocznego), niezależnie od tego, czy są one osobami fizycznymi czy jednostkami organizacyjnymi, czy występują w postępowaniu sądowym samodzielnie, czy też są zastępowane przez nieprofesjonalnych pełnomocników²⁴. Sąd natomiast nie może kierować pouczeń wobec strony, która w postępowaniu sądowym jest zastępowana przez profesjonalnego pełnomocnika. Jak słusznie wskazano w doktrynie, fachowy pełnomocnik ponosi względem swojego mocodawcy odpowiedzialność wynikającą z łączącego go stosunku podstawowego, która zawsze może być realizowana na odrębnej drodze prawnej²⁵. Dokonanie pouczeń w takiej sytuacji na podstawie art. 5 bądź art. 212 § 2 k.p.c. stanowiłoby naruszenie zasady równości stron.

3. Obowiązek informacyjny sądu co do możliwości rozstrzygnięcia sprawy na innej podstawie prawnej niż wskazana przez stronę

Przepisy szczególnie dotyczące obowiązku informowania stron znajdują się zarówno wśród norm regulujących postępowanie procesowe zwykłe, jak i wśród przepisów regulujących postępowania odrębne. Nowością po nowelizacji k.p.c. wprowadzonej w 2019 r. jest zobowiązanie sądu do uprzedzenia stron o możliwości rozstrzygnięcia o żądaniu lub wniosku strony na innej podstawie prawnej niż wskazana przez stronę (art. 156² k.p.c.). Powołany przepis stanowi pewne odstępstwo od zasady, że stroną poucza się – co do zasady – wyłącznie o jej uprawnieniach procesowych. Wprowadzony w art. 156² k.p.c. obowiązek sądu wzmacnia zasadę lojalności procesowej i umożliwia stronom zgłoszenie ewentualnych twierdzeń i zarzutów, a także wniosków dowodowych pod kątem tej nowej podstawy prawnej. Rozwiązanie to jest zgodne z dotychczasowym stanowiskiem Sądu Najwyższego mówiącym o tym, że strony nie należy zaskakiwać podstawą prawną rozstrzygnięcia, która nie była przedmiotem rozważań w toku postępowania²⁶. Obowiązek wprowadzony w art. 156² k.p.c. dotyczy jedynie sytuacji, gdy strona w ogóle wskazała podstawę prawną swoich roszczeń. Stosownie bowiem do art. 127 § 2 k.p.c. w piśmie przygotowawczym strona może także wskazać podstawy prawne swoich żądań lub wniosków, jednak nie ma takiego ogólnego wymagania. Natomiast zgodnie z art. 205³ § 4 k.p.c. przewodniczący może zobowiązać stronę zastępowaną przez adwokata, radcę prawnego, rzecznika patentowego lub Prokuratorię Generalną Rzeczypospolitej Polskiej do wskazania w piśmie przygotowawczym także podstaw

²⁴ Zob. także M.M. Cieśliński, *W kwestii...*, s. 101 i n., A. Marciniak, [w:] *Kodeks postępowania cywilnego*, t. 1, *Komentarz. Art. 1-366*, red. A. Marciniak, K. Piasecki, Legalis 2019, komentarz do art. 5, teza 4; J. Bodio, [w:] *Kodeks postępowania cywilnego. Koszty...*, teza 5 do art. 5; M. Jędrzejewska, K. Weitz, [w:] *Kodeks...*, t. 1, *Postępowanie...*, komentarz do art. 5, teza 4; A.G. Harla, *Udzielanie...*, s. 99; P. Osowy, *Aktywność...*, s. 119; por. T. Zembrzuski, *Pouczanie...*, [w:] *Ochrona...*, s. 852 i n.

²⁵ P. Ryłski, *Działanie...*, s. 233; A. Góra-Błaszczkowska, *Zasada...*, s. 90; A. Góra-Błaszczkowska, [w:] *Kodeks postępowania cywilnego*, t. 1, *Komentarz. Art. 1-729*, red. A. Góra-Błaszczkowska, Warszawa 2013, s. 70 i n.

²⁶ Por. np. wyrok SN z 19.03.2015 r., IV CSK 368/14, OSP 2016/5, poz. 45 z glosą F. Zedlera; P. Ryłski, *O nowelizacji Kodeksu postępowania cywilnego ustawą z 4.07.2019 r. w ogólności*, „Palestra” 2019/11-12, s. 25.

prawnych jej żądań i wniosków, w miarę potrzeby ograniczając zakres tego wskazania. Jeśli zatem strona nie określi żadnej podstawy prawnej swojego żądania lub wniosku, sąd powinien zastosować, bez konieczności uprzedzenia, właściwą podstawę prawną (wynikającą ze wskazanych przez strony faktów), stosownie do zasady *da mihi factum, dabo tibi ius*. W przypadku gdy strona jednak wskaże podstawę prawną swojego żądania lub wniosku, zachodzi wątpliwość, w jakim zakresie sąd powinien pouczyć o możliwości zmiany tej podstawy. Na pewno sąd nie może wyjść poza zakres stanu faktycznego zakreślony twierdzeniami stron. Jeżeli np. strony podały tylko takie okoliczności, które pozostają w określonym reżimie odpowiedzialności (zobowiązanie umowne, bezpodstawne wzbogacenie, czyn niedozwolony), to sądowi nie wolno przejść na inny reżim odpowiedzialności bez zmiany przedmiotowej, rodzajowej powództwa, nawet gdyby sporne zdarzenie, po uzupełnieniu stanu faktycznego, mogło wyczerpywać podstawę prawną z tego innego reżimu odpowiedzialności. Jeśli natomiast stan faktyczny stanowiący podstawę sporu wskazuje na możliwość rozpoznania sprawy także według innego reżimu odpowiedzialności niż wskazany przez powoda, to sąd powinien o tym uprzedzić²⁷. Pouczenie stron w trybie art. 156² k.p.c. powinno nastąpić nie tylko wówczas, gdy wskazana przez powoda podstawa prawna nie wchodzi stanowczo w grę, np. z powodu dostrzeżonej przez sąd nieważności, lecz także gdy w związku z zakreślonym przez strony stanem faktycznym możliwe jest rozpoznanie sprawy również na innej podstawie prawnej z tego względu, że ten stan faktyczny może wyczerpywać inną normę prawną niż wskazana przez powoda. Przyjęcie poglądu ograniczającego pouczenia w trybie art. 156² k.p.c. tylko do sytuacji, w których sąd przewiduje oddalenie powództwa z uwagi na wskazaną w pozwie podstawę prawną, stanowiłoby ujawnienie przewidywanego rozstrzygnięcia. Należy również pamiętać, że pogląd sądu pierwszej instancji nie musi zostać podzielony przez sąd drugiej instancji, a pouczenie, o którym mowa w art. 156² k.p.c., pozwala na pełne rozpoznanie sprawy we wszystkich aspektach. Uprzedzenie o możliwości rozpoznania sprawy także na innej podstawie prawnej dotyczy również sytuacji, gdy w ramach tego samego reżimu odpowiedzialności wchodzi w grę odpowiedzialność na innej podstawie prawnej, np. na podstawie przepisów o zleceniu, a nie tylko z uwagi na przepisy dotyczące umowy o dzieło, albo na podstawie odpowiedzialności na zasadzie ryzyka, a nie tylko ze względu na zasadę winy. Tego rodzaju zmiana podstawy prawnej może mieć bowiem istotne znaczenie dla zakresu i kierunku postępowania dowodowego.

²⁷ W judykaturze wskazuje się, że stanowi zmianę powództwa powołanie jego innej podstawy prawnej z jednoczesnym uzupełnieniem bądź wymianą okoliczności faktycznych (tak SN w uchwale połączonych Izb z 24.04.1972 r., III PZP 17/70, OSNC 1973/5, poz. 72; w wyrokach: z 2.12.2004 r., II CK 144/04, LEX nr 532154; z 3.10.2000 r., I CKN 1120/98, OSNC 2001/3, poz. 44; w postanowieniu z 9.11.2004 r., V CK 246/04, LEX 277887); za zmianę powództwa uznać należy również taką sytuację, gdy zmiana okoliczności faktycznych powoduje, że żądanie (choć tak samo sformułowane) nie jest już tym samym, gdyż inne jest materialnoprawne źródło obowiązku, którego realizacji powód dochodzi (por. wyrok SN z 17.05.2016 r., II PK 98/15, LEX nr 2073920, oraz postanowienie z 9.11.2004 r., V CK 246/04, LEX nr 277887).

W art. 156² k.p.c. użyto formuły o możliwości rozstrzygnięcia o żądaniu lub wniosku strony, co oznacza, że przepis ten znajdzie zastosowanie nie tylko do powoda czy wnioskodawcy w postępowaniu nieprocesowym, lecz także do pozwanego czy uczestników postępowania. Pozwany może np. zgłosić zarzut potrącenia, żądając uwzględnienia faktu wygaśnięcia wierzytelności powoda w określonym zakresie. Uczestnicy postępowania mogą z kolei zgłosić alternatywne wnioski o zasiedzenie lub wnioski dotyczące sposobu zniesienia współwłasności.

W odróżnieniu od pouczeń udzielanych na podstawie klauzul ogólnych kwestia pouczenia na mocy art. 156² k.p.c. może być przedmiotem samodzielnego zaskarżenia. Wynika to stąd, że uprzedzenie o możliwości rozstrzygnięcia o żądaniu lub wniosku strony na innej podstawie prawnej niż przez nią wskazana jest stanowczym obowiązkiem sądu i brak realizacji tego obowiązku może mieć wpływ na zakres postępowania dowodowego, a w konsekwencji – na treść rozstrzygnięcia.

4. Pouczenie o prawdopodobnym wyniku sprawy

Kolejnym przepisem instrukcyjnym, który może mieć istotny wpływ na zakres i kierunek postępowania dowodowego, jest art. 156¹ k.p.c. stanowiący, że na posiedzeniu przewodniczący może w miarę potrzeby pouczyć strony o prawdopodobnym wyniku sprawy w świetle zgłoszonych do tej chwili twierdzeń i dowodów. Podkreślenia wymaga, że art. 156¹ k.p.c. zastosowanie znajdzie nie tylko w odniesieniu do powoda, lecz także pozwanego, a w postępowaniu nieprocesowym – do wszystkich uczestników postępowania i to niezależnie od tego, czy stronę zastępuje profesjonalny pełnomocnik, czy też nie. Powołany przepis jest wyrazem zmiany nastawienia do roli, jaką w postępowaniu sądowym powinien pełnić sędzia. Początkowo uważano, że ujawnienie przez sędziego swojego poglądu co do przewidywanego rozstrzygnięcia przed wydaniem orzeczenia stanowi podstawę do wyłączenia tego sędziego z powodu braku bezstronności²⁸. Z biegiem czasu pogląd ten ewoluował na rzecz możliwości wyrażenia przez sędziego poglądu na rozpoznawaną sprawę²⁹.

Przywołana regulacja budzi kilka wątpliwości. Są one związane z tym, jak dalece przewodniczący może ujawniać merytoryczne stanowisko co do prognozowanego rozstrzygnięcia, w którym momencie postępowania i na podstawie jakiego materiału procesowego może to uczynić. Po pierwsze, należy uznać, że art. 156¹ k.p.c. wskazuje na możliwość ujawnienia poglądu sędziego tylko na podstawie zgłoszonych twierdzeń i dowodów, i to na wstępnym etapie postępowania. Nie jest dopuszczalne wyrażenie poglądu przez sędziego co do przewidywanego wyniku rozstrzygnięcia po

²⁸ Por. na ten temat A. Michałowski, P. Milart, *Pouczenie przewodniczącego o prawdopodobnym wyniku sprawy – pożegnanie z sędzią sfinkssem*, „Palestra” 2019/11–12, s. 233–234; postanowienie SN z 20.02.1976 r., II CZ 8/76, LEX nr 7802; uchwała Zgromadzenia Ogólnego SN z 15.07.1974 r., Kw Pr 2/74, OSNKW 1974/10, poz. 179.

²⁹ Zob. na ten temat np. A. Łazarska, *Sędziowskie kierownictwo postępowaniem cywilnym przed sądem pierwszej instancji*, Warszawa 2013, s. 122.

przeprowadzeniu dowodów i dokonaniu oceny materiału dowodowego³⁰. Ocena materiału dowodowego i wyciągnięcie z tej oceny wniosków końcowych dopuszczalne są dopiero w fazie wyrokowania, a sąd wyraża swój pogląd w wydanym orzeczeniu i jego uzasadnieniu. Wyrażenie tego poglądu wcześniej mogłoby świadczyć o braku bezstronności sędziego. Pouczenie strony o prawdopodobnym wyniku sprawy oparte na ocenie przeprowadzonego materiału dowodowego stanowiłoby bowiem już ocenę szans powoda na wygranie procesu w świetle nie tylko zgłoszonych twierdzeń, lecz także w świetle oceny prawdziwości tych twierdzeń, sformułowanej na podstawie przeprowadzonych dowodów. Dlatego przyjęć należy, że prawdopodobieństwo wyniku sprawy, o jakim mowa w art. 156¹ k.p.c., powinno być oszacowane niezależnie od wyników postępowania dowodowego, tj. bez względu na to, czy strona zdołałaby udowodnić prawdziwość swoich twierdzeń. To z kolei prowadzi do wniosku, że powołany przepis znajdzie zastosowanie jedynie przed sądem pierwszej instancji³¹. W przeciwnym razie, nawet gdyby przewodniczący, dokonując pouczenia na podstawie art. 156¹ k.p.c., powstrzymał się od oceny już przeprowadzonych dowodów (co w zasadzie nie jest możliwe), mógłby się on narazić na zarzut przedwczesnego osądu roszczenia. Bez znaczenia jest natomiast, czy posiedzenie, o którym mowa w powołanym przepisie, prowadzone jest w ramach przygotowania rozprawy (art. 205⁶ § 1 k.p.c.) czy też w innej fazie, np. na rozprawie – ważne, by wyłącznie we wstępnej fazie postępowania. Po drugie, należy podzielić pogląd, że pouczenie, o którym mowa w tym przepisie, obejmuje najczęściej sferę faktów istotnych dla rozstrzygnięcia sprawy na podstawie prawnej, którą sąd powinien zastosować (co do zasady) z urzędu, zgodnie z sentencją *da mihi factum, dabo tibi ius*. Może to również dotyczyć pominiętej czy przeoczzonej przez stronę podstawy prawnej, która mogłaby wchodzić w grę w świetle przytoczonych faktów. Jak się jednak podkreśla, pouczenie na podstawie art. 156¹ k.p.c. nie może prowadzić do wyręczenia strony w zgłaszaniu faktów i dowodów³². Może jednak naprowadzić stronę na zgłoszenie (obok lub zamiast) nowych faktów istotnych dla rozstrzygnięcia sprawy bądź innej podstawy prawnej. Jeśli przewodniczący zwróci np. uwagę, że istotną dla sprawy okolicznością jest wysokość szkody, to powinno to naprowadzić stronę na zgłoszenie wniosków dowodowych. Dobór jednak tych środków należy do samej strony. Sąd może zwrócić uwagę, że w świetle zgłoszonych twierdzeń i treści wniosków dowodowych starania powoda o odszkodowanie na podstawie czynu niedozwolonego skazane są na niepowodzenie, niezależnie od wyników postępowania dowodowego. Kwestia zmiany podstawy roszczenia i uzupełnienie bądź zmiana podstawy faktycznej i wniosków dowodowych pozostają w gestii strony. Jeśli sąd pouczy pozwanego, że zgłoszone przez niego twierdzenie o potrąceniu przysługującej mu

³⁰ Odmienne T. Zembrzusi, [w:] *Kodeks postępowania cywilnego. Koszty sądowe w sprawach cywilnych. Dochodzenie roszczeń w postępowaniu grupowym. Przepisy przejściowe. Komentarz do zmian*, red. T. Zembrzusi LEX/el. 2020, teza 16 do art. 156(1).

³¹ Na możliwość stosowania art. 156¹ k.p.c. w postępowaniu odwoławczym i to po „wstępnej naradzie sędziów” przy składach wieloosobowych wskazali niesłusznie autorzy pozycji: A. Michałowski, P. Milart, *Pouczenie...*, s. 237; tak też T. Zembrzusi, [w:] *Kodeks...*, teza 22 do art. 156(1).

³² Zob. rozważania w publikacji: T. Zembrzusi, [w:] *Kodeks...*, teza 8 i 9 do art. 156(1).

wierzytelności z wierzytelnością powoda nie mogłoby być uwzględnione w świetle zakazów wynikających z art. 505 Kodeksu cywilnego³³, niezależnie od wyników postępowania dowodowego, to rolę pozwanego jest zmiana strategii obronnej w procesie. Przepis art. 156¹ k.p.c. zawiera bowiem rozwiązanie, które ma zapobiegać zaskakiwaniu strony rozstrzygnięciem opartym na podstawie (faktycznej lub prawnej), która nie była w ogóle rozważana w toku postępowania albo też nie mogła być wzięta pod uwagę w świetle twierdzeń i treści wniosków dowodowych zgłoszonych przez strony (zasada lojalności procesowej). Nie służy on temu, aby wskazywać stronie drogę wygrania procesu.

Przyjęte wyżej propozycje rozwiązania wątpliwości co do stosowania art. 156¹ k.p.c. wyznaczają granice pomiędzy tą materią, którą w ramach sędziowskiego kierownictwa postępowaniem dowodowym przewodniczący może ujawnić stronie, a tą, której ujawniać mu nie wolno. Pozwalają one na – w miarę bezpieczne – podjęcie decyzji przez przewodniczącego co do treści pouczenia na podstawie art. 156¹ k.p.c. bez narażenia się na zarzut stronniczości. Stosowanie powołanego przepisu wymaga dużego wyczucia. Pomimo że art. 156¹ k.p.c. wyraża instytucję uznania sędziowskiego, stanowiąc, że przewodniczący może pouczyć strony w razie uzasadnionej potrzeby, to jednak w szczególnych przypadkach może on być przedmiotem skutecznego zarzutu apelacji, podobnie jak art. 5 k.p.c. Zarzut naruszenia tego przepisu może natomiast polegać zarówno na bezzasadnym braku pouczenia strony na podstawie art. 156¹ k.p.c., jak i na przekroczeniu granic udzielonego pouczenia.

5. Obowiązek instrukcyjny sądu wynikający z przepisów szczególnych

Szczegółowe instrukcje, które sąd (przewodniczący) powinien skierować do stron w celu wzbudzenia ich inicjatywy dowodowej, zawarte zostały przy okazji regulacji poszczególnych instytucji procesowych. Nie dotyczą one stron zastępowanych przez profesjonalnego pełnomocnika. Pouczenia te można podzielić na pouczenia obligatoryjne dokonywane w ściśle określonym momencie postępowania w formie pisemnej oraz pouczenia dokonywane w różnych momentach postępowania i w różnej formie – w zależności od potrzeby.

Do najważniejszych pouczeń z pierwszej grupy należy katalog zawarty w art. 205² k.p.c. Przepis ten stanowi, że równocześnie z doręczeniem pism, o których mowa w art. 205¹ § 1 k.p.c. (pозew, odpowiedź na pozew), poucza się strony o konkretnych prawach i ciężarach procesowych, w tym o obowiązku udziału w posiedzeniu przygotowawczym i przedstawieniu wszystkich twierdzeń i dowodów na tym posiedzeniu, jak również o konsekwencjach niedopełnienia tych obowiązków. Inne pouczenia zawarte w tym katalogu nie odnoszą się wprost do postępowania dowodowego, ale mogą mieć istotny wpływ na jego przebieg. Dotyczy to pouczeń, o których mowa w art. 205² § 1 pkt 5 i 6 oraz art. 205² § 2 k.p.c., a więc pouczeń

³³ Ustawa z 23.04.1964 r. – Kodeks cywilny (tekst jedn.: Dz.U. z 2022 r. poz. 1360 ze zm.).

o obowiązku złożenia pisma przygotowawczego na zarządzenie przewodniczącego, o wymogach co do jego treści i skutkach ich niedochowania, o zwrocie pisma przygotowawczego złożonego bez zarządzenia przewodniczącego. Pozwanego poucza się także o czynnościach procesowych, które może lub powinien podjąć, jeśli nie uznaje żądania pozwu w całości lub części, w szczególności o obowiązku złożenia odpowiedzi na pozew oraz o obowiązujących w tym zakresie wymogach co do terminu i formy. Dokonanie powyższych pouczeń ma o tyle wpływ na przebieg postępowania dowodowego, że niedopełnienie obowiązku właściwego i terminowego złożenia odpowiedzi na pozew i pism przygotowawczych skutkuje ich zwrotem, a w konsekwencji może spowodować pominięcie zgłoszonego w tych pismach materiału procesowego. Zgodnie bowiem z art. 205¹² § 2 k.p.c., jeżeli nie zarządzono przeprowadzenia posiedzenia przygotowawczego, strona może przytaczać twierdzenia i dowody na uzasadnienie swoich wniosków lub dla odparcia wniosków i twierdzeń strony przeciwnej aż do zamknięcia rozprawy, z zastrzeżeniem niekorzystnych skutków, które według przepisów kodeksu mogą dla niej wyniknąć z działania na zwłokę lub niezastosowania się do zarządzeń przewodniczącego i postanowień sądu. Takie niekorzystne skutki mogą powstać wobec strony wówczas, gdy zobowiązana została ona do złożenia pisma przygotowawczego i uchybiła temu obowiązkowi albo gdy złożyła pismo przygotowawcze bez zarządzenia przewodniczącego. Jeśli natomiast wyznaczono rozprawę z pominięciem posiedzenia przygotowawczego i bez wcześniejszego zobowiązania do złożenia pisma przygotowawczego, strona niezastępowana przez profesjonalnego pełnomocnika powinna zostać pouczona o treści art. 205¹² § 2 k.p.c. na rozprawie.

System pouczeń w postępowaniu cywilnym mający wpływ na przebieg postępowania dowodowego jest dość skomplikowany, co wynika z dużej samodzielności i uznaniowości sędziego w organizacji procesu sądowego. Można tu wyróżnić kilka dróg postępowania wobec stron, które nie są zastępowane przez profesjonalnego pełnomocnika. Droga pierwsza uwzględnia przeprowadzenie postępowania przygotowawczego. Po wniesieniu pozwu pozwany jest zawsze pouczany podczas doręczenia mu pozwu o obowiązku wzięcia udziału w posiedzeniu przygotowawczym, o konieczności zgłoszenia na tym posiedzeniu wszystkich twierdzeń i dowodów pod rygorem ich pominięcia. Powód otrzymuje taką samą informację w momencie odebrania odpowiedzi na pozew (art. 205² § 1 pkt 2 i 3 w zw. z art. 205¹ § 1 k.p.c.). Jeśli następnie odbędzie się posiedzenie przygotowawcze, zastosowanie znajdzie art. 205¹² § 1 k.p.c., czyli strony mogą wskazywać twierdzenia i dowody do chwili zatwierdzenia planu rozprawy, a twierdzenia i dowody zgłoszone po tym terminie zasadniczo podlegają pominięciu, chyba że strona uprawdopodobni, że ich powołanie nie było możliwe albo potrzeba ich powołania wynikła później. Powołane przepisy dotyczą takiej sytuacji, gdy planowane jest przeprowadzenie posiedzenia przygotowawczego, i tylko takich faktów i dowodów, które miałyby być zgłoszone w trakcie tego posiedzenia do chwili zatwierdzenia planu rozprawy. Druga droga postępowania znajduje zastosowanie w tych przypadkach, w których nie zarządzono postępowania przygotowawczego albo gdy decyzję o jego wyznaczeniu podjęto już po

zarządzeniu wymiany pism przygotowawczych z zobowiązaniem stron do zgłoszenia wszystkich twierdzeń i dowodów. Pozwany – w momencie doręczania mu odpisu pozwu – jest informowany o obowiązku złożenia pisma przygotowawczego na zarządzenie przewodniczącego, wymaganiach co do jego treści i skutkach ich niedochowania. Jest powiadamiany również o zwrocie pisma przygotowawczego złożonego bez zarządzenia przewodniczącego. Powód otrzymuje podobne pouczenie wraz z doręczeniem mu odpowiedzi na pozew (art. 205² § 1 pkt 5 i 6 w zw. z art. 205¹ § 1 k.p.c.). Jeśli w takiej sytuacji przewodniczący zarządzi wymianę pism przygotowawczych pomiędzy stronami, zobowiąże je, aby w tych pismach strony podały wszystkie twierdzenia i dowody istotne dla rozstrzygnięcia sprawy pod rygorem utraty prawa ich powoływania w dalszym toku postępowania. Nawet późniejsze wyznaczenie posiedzenia przygotowawczego nie powoduje otwarcia terminu do zgłaszania nowych twierdzeń i dowodów (art. 205³ § 2 i 3 k.p.c.). Nieco inna sytuacja zachodzi, gdy pozwany nie złożył odpowiedzi na pozew i wydano przeciwko niemu wyrok zaoczny. Zgodnie z art. 343 § 1 k.p.c. wyrok zaoczny doręcza się stronom z urzędu. Pozwanemu niezastępowanemu przez profesjonalnego pełnomocnika doręcza się powyższy wyrok wraz z pouczeniem o obowiązku przedstawienia w sprzeciwie wszystkich twierdzeń i dowodów oraz skutku niedopełnienia tego obowiązku w postaci możliwości pominięcia spóźnionych twierdzeń i dowodów. W myśl natomiast art. 344 § 2 k.p.c. w piśmie zawierającym sprzeciw od wyroku zaocznego pozwany powinien przytoczyć zarzuty, które pod rygorem ich utraty należy zgłosić przed wdaniem się w spór co do istoty sprawy, oraz twierdzenia i dowody. Przepis art. 205¹² § 1 zd. 2 k.p.c. stosuje się odpowiednio. Powyższe oznacza, że pozwany uzyskuje pouczenie o obowiązku prezentacji całego materiału procesowego i skutkach zaniedbania tego obowiązku przy doręczeniu wyroku zaocznego. Odpowiednie stosowanie art. 205¹² § 1 zd. 2 k.p.c. nie oznacza natomiast, że – w razie wyznaczenia posiedzenia przygotowawczego po wniesieniu sprzeciwu – pozwanemu otwiera się kolejny termin do zgłoszenia dalszych twierdzeń i dowodów niezgłoszonych w sprzeciwie. Ta odpowiedniość polega na tym, że twierdzenia i dowody zgłoszone już po wniesieniu sprzeciwu nie zostaną pominięte, jeśli pozwany uprawdopodobni, że ich powołanie w sprzeciwie nie było możliwe albo potrzeba ich powołania wynikła później. Powód nie zostaje w tym przypadku pouczony o obowiązku zgłoszenia twierdzeń i dowodów pod rygorem ich pominięcia, gdyż nie zostaje mu doręczona odpowiedź na pozew. Nakaz takiego pouczenia nie wynika również z przepisu szczególnego dotyczącego wyroku zaocznego. W art. 345 k.p.c. ogólnie wskazano natomiast, że w przypadku wniesienia sprzeciwu przewodniczący zarządza doręczenie go powodowi i nadaje sprawie bieg, w razie potrzeby podejmując czynności przewidziane w przepisach o organizacji postępowania. Oznacza to, że przewodniczący może zobowiązać powoda do złożenia pisma przygotowawczego z obowiązkiem przedstawienia wszystkich twierdzeń i dowodów pod rygorem ich pominięcia. Może również, w przypadku wyznaczenia posiedzenia przygotowawczego, umożliwić powodowi zgłoszenie wszystkich twierdzeń i dowodów na tym posiedzeniu (art. 205¹² § 1 k.p.c.). Jeśli nie zarządzono złożenia przez powoda pisma przygotowawczego ani nie wyznaczono

posiedzenia przygotowawczego, sąd powinien pouczyć powoda na rozprawie o treści art. 205¹² § 2 k.p.c. (art. 210 § 2¹ k.p.c.) oraz zobowiązać go do wskazania wszystkich twierdzeń i dowodów.

Kolejny sposób postępowania znajduje zastosowanie wówczas, gdy nie przeprowadzono posiedzenia przygotowawczego, nie wydano wyroku zaocznego ani nie zarządzono wymiany pism przygotowawczych. Przewodniczący powinien wówczas pouczyć obie strony na rozprawie o treści art. 205¹² § 2 k.p.c. (art. 210 § 2¹ k.p.c.) oraz zobowiązać je do wskazania wszystkich twierdzeń i dowodów.

Jeszcze inny sposób postępowania obejmuje sytuację procesową, w której wydano przeciwko pozwanemu nakaz zapłaty w postępowaniu nakazowym lub upominawczym³⁴. Zgodnie z ogólnym zapisem art. 480³ § 2 k.p.c. w piśmie zawierającym środek zaskarżenia od nakazu zapłaty (zarzuty, sprzeciw) pozwany powinien wskazać, czy zaskarża nakaz w całości czy w części, oraz przedstawić zarzuty, które pod rygorem ich utraty należy zgłosić przed wdaniem się w spór co do istoty sprawy. W przepisach ogólnych dotyczących zarówno postępowania nakazowego, jak i upominawczego brak jest obowiązku wskazania przez pozwanego w środku zaskarżenia wszystkich faktów i dowodów pod rygorem ich pominięcia. Zapis taki znajduje się w art. 493 § 2 k.p.c. dotyczącym postępowania nakazowego. Zgodnie z nim w piśmie zawierającym zarzuty pozwany powinien, poza elementami wskazanymi w art. 480³ § 2 k.p.c., wymienić fakty, z których wywodzi żądania, i dowody na wykazanie każdego z nich. Obowiązek ten nie został jednak obwarowany żadnymi negatywnymi konsekwencjami, zatem pozwany, który nie jest zastępowany przez profesjonalnego pełnomocnika, nie może ponosić takich konsekwencji, jeśli nie został o nich pouczony. Wśród przepisów regulujących postępowania nakazowe oraz upominawcze, jak również wśród przepisów ogólnych dotyczących tych postępowań brak jest normy nakazującej przewodniczącemu pouczenie stron o ich obowiązkach dotyczących postępowania dowodowego. Sięgnąć tu należy zatem do przepisów regulujących postępowanie procesowe zwykłe. Pozwany jest informowany – podczas doręczania mu odpisu pozwu wraz z nakazem zapłaty – o treści art. 205² § 1 pkt 2 i 3 w zw. z art. 205¹ § 1 k.p.c. Dalszy sposób postępowania zależy od tego, czy przewodniczący wyznaczy posiedzenie przygotowawcze, czy też nie. W pierwszym przypadku zastosowanie znajdzie schemat pierwszy, przy czym przewodniczący, doręczając powodowi odpis sprzeciwu bądź zarzutów od nakazu zapłaty, powinien zastosować odpowiednio art. 205¹ § 1 k.p.c. (potraktować środek zaskarżenia od nakazu zapłaty jako *quasi* odpowiedź na pozew) i pouczyć powoda o treści art. 205² § 1 pkt 2 i 3 k.p.c. W przeciwnym wypadku powód nie mógłby ponosić negatywnych konsekwencji swojego niestawiennictwa na posiedzeniu przygotowawczym ani też niewskazania

³⁴ Pominięto tu odrębności wynikające z elektronicznego postępowania upominawczego, gdzie zarówno w przypadku braku podstaw do wydania nakazu zapłaty, jak i w przypadku wniesienia sprzeciwu przez pozwanego sąd umarza postępowanie; pominięto również odrębności dotyczące europejskiego postępowania nakazowego, w którym procedura podporządkowana jest rozporządzeniu (WE) nr 1896/2006 Parlamentu Europejskiego i Rady z 12.12.2006 r. ustanawiającemu postępowanie w sprawie europejskiego nakazu zapłaty (Dz.Urz. UE L 399 z 30.12.2006 r., s. 1).

wszystkich faktów i dowodów na tym posiedzeniu. Przewodniczący może również przed posiedzeniem przygotowawczym bądź z jego pominięciem zarządzić wymianę pomiędzy stronami pism przygotowawczych z zastosowaniem schematu drugiego. W razie nieprzeprowadzenia posiedzenia przygotowawczego ani niezarządzenia wymiany pism przygotowawczych zastosowanie znajdzie schemat czwarty. Oznacza to, że przewodniczący powinien na rozprawie pouczyć obie strony o treści art. 205¹² § 2 k.p.c. (art. 210 § 2¹ k.p.c.) oraz zobowiązać je do wskazania wszystkich twierdzeń i dowodów, pod rygorem ich pominięcia.

Nieco odmienny sposób procedowania obowiązuje w przypadku stron zastępowanych w procesie przez profesjonalnego pełnomocnika. Strona taka nie otrzymuje żadnych pouczeń. Należy zatem zidentyfikować momenty, po których twierdzenia i dowody zgłoszone przez nią będą podlegały pominięciu. Momenty te są związane z zapisem ustawowym bądź z wyraźnym terminowym zobowiązaniem do zaprezentowania materiału procesowego. Po pierwsze, jeśli w sprawie przeprowadzono posiedzenie przygotowawcze, strona reprezentowana przez profesjonalnego pełnomocnika powinna zgłosić wszystkie twierdzenia i dowody do chwili zatwierdzenia planu rozprawy pod rygorem pominięcia późniejszych twierdzeń i dowodów (art. 205¹² § 1 k.p.c.). Po drugie, strona traci – co do zasady – prawo powoływania twierdzeń i dowodów, jeśli przewodniczący na podstawie art. 205³ § 2 k.p.c. zobowiązał ją do zgłoszenia w piśmie przygotowawczym wszystkich twierdzeń i dowodów istotnych dla rozstrzygnięcia sprawy, a strona nie wykonała tego zobowiązania. Po trzecie, pozwany co do zasady traci prawo powoływania twierdzeń i dowodów niezgłoszonych w sprzeciwie od wyroku zaocznego (art. 344 § 2 k.p.c.). Po czwarte, jeśli nie przeprowadzono posiedzenia przygotowawczego, przewodniczący może zobowiązać strony, aby przedstawiły wszystkie twierdzenia i dowody na rozprawie, przy odpowiednim zastosowaniu art. 205³ § 2 k.p.c. W innych przypadkach sąd może pominąć zgłoszone twierdzenia i dowody, jeśli zakwalifikuje postępowanie strony jako nadużycie prawa procesowego (art. 4¹ k.p.c.). Problematiczne jest, czy pozwany traci prawo zgłaszania twierdzeń i dowodów niewskazanych w zarzutach od nakazu zapłaty. Przepis art. 493 § 2 k.p.c. nakłada wprawdzie na pozwanego obowiązek wymienienia w zarzutach faktów, z których wywodzi swoje żądania, i dowodów na wykazanie każdego z nich, jednak nie wskazuje żadnych konsekwencji naruszenia tego obowiązku. W takiej sytuacji pominięcie dalszych twierdzeń i dowodów może nastąpić albo przy wyartykułowaniu wyraźnie tego rygору przez przewodniczącego albo przy ocenie zachowania się strony jako stanowiącego nadużycie prawa procesowego.

Przedstawiony system nie zakłada, co do zasady, prekluzji dowodowej ani ustawowego terminu do zaprezentowania sądowi kompletnego materiału procesowego. Opiera się on raczej na dyskrejonalnej władzy sędziego i pozostawia sędziemu duży margines swobody w organizacji postępowania sądowego, co – siłą rzeczy – wzmacnia rolę sędziego w kierownictwie postępowaniem dowodowym. Pozwala to na dostosowanie jednego z opisanych wyżej schematów do zmieniającej się sytuacji procesowej. Przewodniczący (sąd) powinien dopilnować, aby obie strony procesu

uzyskały we właściwym czasie stosowne pouczenia co do ich obowiązków procesowych w obszarze postępowania dowodowego, a także informację o konsekwencjach ich zaniedbania. Wskazać należy, że pouczenia te nie są stosowane wyłącznie w wstępnej fazie postępowania. Mogą one być modyfikowane i powtarzane wielokrotnie w zależności od rozwoju sytuacji procesowej. Jeśli np. pozwany w piśmie przygotowawczym bądź na rozprawie zgłosi twierdzenia i dowody niweczące prawo powoda (potrącenie, przedawnienie, nieważność umowy), przewodniczący (sąd) powinien umożliwić powodowi podjęcie obrony, chyba że kwestie te były już roztrząsane na posiedzeniu przygotowawczym przed zatwierdzeniem planu rozprawy. Aby jednak nie doszło do przewlekłości postępowania, przewodniczący powinien wyznaczyć powodowi termin do złożenia pisma przygotowawczego albo do zajęcia stanowiska na rozprawie i zakreślić jednocześnie materię, do której powód powinien się odnieść. Taki sam sposób postępowania należy przyjąć wobec pozwanego w wypadku skutecznego zgłoszenia przez powoda kolejnych twierdzeń i dowodów, które nie były roztrząsane podczas posiedzenia przygotowawczego.

Odmienne rozwiązanie w zakresie koncentracji materiału dowodowego wprowadzono w postępowaniu odrębnym w sprawach gospodarczych. W tym postępowaniu obowiązuje system prekluzji dowodowej, który jednak stosowany jest inaczej wobec stron zastępowanych przez profesjonalnego pełnomocnika, a inaczej wobec stron, które występują osobiście bądź są zastępowane w procesie przez nieprofesjonalnego pełnomocnika. Zgodnie z art. 458⁵ § 1 k.p.c. powód ma obowiązek powołać wszystkie twierdzenia i dowody w pozwie, a pozwany – w odpowiedzi na pozew. W przypadku stron niezastępowanych przez profesjonalnego pełnomocnika przytoczoną regulację należy traktować jako normę instrukcyjną, której naruszenie może spotkać się z negatywnymi konsekwencjami procesowymi tylko w kontekście nadużycia prawa procesowego. Do tej grupy podmiotów powinny być bowiem skierowane pouczenia określone w art. 458⁴ § 1 k.p.c. Zgodnie z tym przepisem stronę niezastępowaną przez adwokata, radcę prawnego, rzecznika patentowego lub Prokuratorię Generalną Rzeczypospolitej Polskiej sąd poucza o treści art. 458⁵ § 1 i 4 k.p.c. (prekluzja dowodowa), art. 458⁶ k.p.c. (możliwość rozpoznania sprawy z pominięciem przepisów o postępowaniu w sprawach gospodarczych), art. 458¹⁰ oraz art. 458¹¹ k.p.c. (o szczególnych ograniczeniach dowodowych). Jednocześnie w art. 458⁵ § 2 i 3 k.p.c. zaznaczono, że doręczając pouczenia, o których mowa w art. 458⁴ § 1 k.p.c., przewodniczący wzywa stronę, by w wyznaczonym terminie, nie krótszym niż tydzień, powołała wszystkie twierdzenia i dowody, przy czym stosownie do okoliczności przewodniczący może określić inny termin do powołania przez stronę twierdzeń i dowodów. Dopiero po dokonaniu tych czynności może nastąpić prekluzja dowodowa, gdyż zgodnie z art. 458⁵ § 4 k.p.c. twierdzenia i dowody powołane z naruszeniem § 1–3 podlegają pominięciu, chyba że strona uprawdopodobni, że ich powołanie nie było możliwe albo że potrzeba ich powołania wynika później. W takim przypadku dalsze twierdzenia i dowody na ich poparcie powinny być powołane w terminie 2 tygodni od dnia, w którym ich powołanie stało się możliwe lub wynikała potrzeba ich powołania.

Odmienne są również konsekwencje niepoinstruowania stron o ich ciężarach procesowych w obszarze postępowania dowodowego w postępowaniu zwykłym oraz w postępowaniu odrębnym w sprawach gospodarczych. W postępowaniu zwykłym brak stosownych pouczeń stanowi zwykle uchybienie procesowe, które może być skutecznym zarzutem apelacji, jeżeli mogło mieć wpływ na rozstrzygnięcie sprawy. Na ogół dzieje się tak wówczas, gdy mimo braku pouczeń sąd uznaje określone twierdzenia i dowody – istotne dla rozstrzygnięcia sprawy – za spóźnione. W postępowaniu odrębnym w sprawach gospodarczych ustawodawca wprowadził rygor nieważności postępowania w odniesieniu do braku pouczeń o treści art. 458⁵ § 1 i 4 k.p.c. (prekluzja dowodowa), art. 458⁶ k.p.c. (możliwość rozpoznania sprawy z pominięciem przepisów o postępowaniu gospodarczym), art. 458¹⁰ oraz art. 458¹¹ k.p.c. (o szczególnych ograniczeniach dowodowych). Zgodnie bowiem z art. 458⁴ § 4 k.p.c. stronę, której nie udzielono pouczeń, o których mowa w § 1, w sposób przewidziany w § 2, uważa się za pozbawioną możności obrony swych praw, chyba że nieudzielenie pouczeń nie miało wpływu na zachowanie tej strony w toku postępowania.

6. Podsumowanie

Z przedstawionej analizy wynika, że obecny model procesu cywilnego uwzględnia dość szeroki zakres obowiązku informowania stron o ich prawach i obowiązkach. Obowiązek informacyjny sądu cechuje się pewną uznaniowością i stanowi jeden z atrybutów sędziowskiego kierownictwa postępowaniem dowodowym. Aktualny model procesu cywilnego zakłada bowiem szeroką autonomię sądu (przewodniczącego) w zakresie prowadzenia postępowania dowodowego (rozplanowania przewodu sądowego). Autonomia ta wpisana jest w zasadę sędziowskiego kierownictwa postępowaniem, umożliwiającą sędziemu takie ukształtowanie procesu w indywidualnej sprawie, które pozwala na sprawny przebieg postępowania przy jak najpełniejszym zgromadzeniu materiału dowodowego. Niewątpliwie pouczenia i instrukcje, jakie otrzymuje strona w toku procesu, przyczyniają się do realizacji tych celów.

Bibliografia

1. Bodio J., [w:] *Kodeks postępowania cywilnego. Komentarz aktualizowany*, t. I, Art. 1–729, red. A. Jakubecki, LEX/el.
2. Bodio J., [w:] *Kodeks postępowania cywilnego. Komentarz do wybranych przepisów nowelizacji 2019*, red. A. Jakubecki, LEX/el. 2019.
3. Bodio J., [w:] *Kodeks postępowania cywilnego. Koszty sądowe w sprawach cywilnych. Dochodzenie roszczeń w postępowaniu grupowym. Przepisy przejściowe. Komentarz do zmian*, t. I i II, red. T. Zembrzusi, Warszawa 2020.
4. Cieśliński M.M., *W kwestii stosowania art. 5 k.p.c.*, Przegląd Sądowy 1999, nr 4.
5. Dalka S., *Rola i zadania art. 5 k.p.c.*, Przegląd Prawa Egzekucyjnego 2005, nr 7–9.

6. Derlatka J., *Wyłączenie sędziego w postępowaniu cywilnym*, Warszawa 2016.
7. Dmowski S., [w:] *Kodeks postępowania cywilnego. Komentarz do art. 1–505*[14], red. K. Piasecki, Warszawa 2006.
8. Dolecki H., [w:] *Kodeks postępowania cywilnego*, red. H. Dolecki, T. Wiśniewski, Warszawa 2013.
9. Ereciński T., Weitz K., *Prawda i równość stron w postępowaniu cywilnym a orzecznictwo Trybunału Konstytucyjnego*, [w:] *Orzecznictwo Trybunału Konstytucyjnego a Kodeks postępowania cywilnego*, red. T. Ereciński, K. Weitz, Warszawa 2010.
10. Góra-Błaszczkowska A., [w:] *Kodeks postępowania cywilnego*, t. 1, *Komentarz. Art. 1–729*, red. A. Góra-Błaszczkowska, Warszawa 2013.
11. Góra-Błaszczkowska A., *Zasada równości stron w aspekcie zmiany przepisów art. 5 i 212 k.p.c. i wynikających z nich obowiązków sądu w postępowaniu cywilnym (uwagi na tle orzecznictwa Sądu Najwyższego)*, *Przegląd Sądowy* 2005, nr 10.
12. Harla A.G., *Udzielanie przez sąd stronom i uczestnikom postępowania cywilnego wskazówek w świetle art. 5 k.p.c. (uwagi de lege lata i de lege ferenda)*, *Przegląd Sądowy* 2003, nr 10.
13. Jakubecki A. [red.], *Kodeks postępowania cywilnego. Komentarz do wybranych przepisów nowelizacji 2019*, LEX/el. 2019.
14. Jakubecki A., *Naczelne zasady postępowania cywilnego w świetle nowelizacji kodeksu postępowania cywilnego*, [w:] *Czterdziestolecie kodeksu postępowania cywilnego. Zjazd katedr postępowania cywilnego w Zakopanem (7–9 października 2005 r.)*, Kraków 2006.
15. Jędrzejewska M., Weitz K., [w:] *Kodeks postępowania cywilnego. Komentarz*, t. I, *Postępowanie rozpoznawcze*, red. T. Ereciński, Warszawa 2016, LEX/el.
16. Knypl Z., *Prawo do sądu w świetle prawa międzynarodowego i prawa polskiego*, *Problemy Egzekucji Sądowej* 1996, nr 17.
17. Łazarska A., *Sędziowskie kierownictwo postępowaniem cywilnym przed sądem pierwszej instancji*, Warszawa 2013.
18. Manowska M., [w:] *Kodeks postępowania cywilnego. Komentarz*, t. I, red. M. Manowska, Warszawa 2021.
19. Manowska M., *Zmiany w Kodeksie postępowania cywilnego wprowadzone w 2004 r.*, *Przegląd Sądowy* 2005, nr 5.
20. Marciniak A., [w:] *Kodeks postępowania cywilnego*, t. 1, *Komentarz. Art. 1–366*, red. A. Marciniak, K. Piasecki, Legalis 2019.
21. Michałowski A., Milart P., *Pouczenie przewodniczącego o prawdopodobnym wyniku sprawy – pożegnanie z sędzią sfinksem*, *Palestra* 2019, nr 11–12.
22. Mokry J., *Aktywność informacyjna sądu a realizacja praw i obowiązków procesowych przez strony procesu cywilnego*, [w:] *Proces i prawo. Rozprawy prawnicze. Księga pamiątkowa ku czci Prof. J. Jodłowskiego*, Wrocław 1989.
23. Osowy P., *Aktywność informacyjna sądu a ustawowe granice pomocy stronie – rozważania na tle art. 5 k.p.c.*, *Rejent* 2003, nr 7–8.
24. Piaskowska O.M. [red.], *Kodeks postępowania cywilnego. Postępowanie procesowe. Komentarz aktualizowany*, LEX/el. 2020.

25. Pietrkowski H., *Czynności procesowe zawodowego pełnomocnika w sprawach cywilnych*, Warszawa 2020.
26. Pietrkowski H., *Metodyka pracy sędziego w sprawach cywilnych*, Warszawa 2012.
27. Rylski P., *Działanie sądu z urzędu a podstawa faktyczna wyroku cywilnego*, Warszawa 2009.
28. Rylski P., *O nowelizacji Kodeksu postępowania cywilnego ustawą z 4.07.2019 r. w ogólności*, Palestra 2019, nr 11–12.
29. Sawczuk M., *Niezawistość sędziowska a granice pomocy stronie*, [w:] *Studia z procesu cywilnego*, red. K. Korzan, Katowice 1986.
30. Siedlecki W., [w:] *Kodeks postępowania cywilnego. Komentarz*, t. I, red. W. Siedlecki, Z. Resich, Warszawa 1976.
31. Studzińska J., *Zakres pouczeń dla strony działającej bez profesjonalnego pełnomocnika*, [w:] *Ochrona strony słabszej stosunku prawnego*, red. M. Boratyńska, Warszawa 2016.
32. Zembrzusi T., [w:] *Kodeks postępowania cywilnego. Koszty sądowe w sprawach cywilnych. Dochodzenie roszczeń w postępowaniu grupowym. Przepisy przejściowe. Komentarz do zmian*, red. T. Zembrzusi, LEX/el. 2020.
33. Zembrzusi T., *Pouczenie strony występującej w procesie cywilnym bez zawodowego pełnomocnika co do wnoszenia środków zaskarżenia*, [w:] *Ochrona strony słabszej stosunku prawnego. Księga jubileuszowa ofiarowana Profesorowi Adamowi Zielińskiemu*, red. M. Boratyńska, Warszawa 2016.